

Про періодизацію історії первісного суспільства

Бунятян К. П.

Аналіз методів та результатів палеосоціологічних реконструкцій в археології дав можливість виявити своєрідну проблемну ситуацію, суть якої полягає в колі суперечностей, з якого не можуть вирватися археологи, незважаючи на їх прагнення реконструювати соціальні процеси та інститути того чи іншого конкретного суспільства та успіхи в розробці цієї проблематики¹. Спроба зрозуміти таке становище привела нас до висновку, що ці труднощі викликані станом існуючої періодизації первісної історії. Адже соціологічний зміст археологічної пам'ятки можна розкрити лише в контексті загальної концепції суспільно-економічного розвитку суспільства, що її лишило, зіставлення останнього з певним етапом первісності. Якраз це виступає керівною ідеєю конкретного дослідження, з розв'язанням якого ідея наповнюється змістом. Таким чином, уявлення про загальний рівень розвитку того чи іншого суспільства виступає інструментом реконструкції його. Це й складає суть методологічної функції періодизації².

Що має сучасна археологія в арсеналі методологічних засобів для осмислення археологічних джерел з точки зору відображення в матеріальних залишках закономірностей еволюції первісності? Для відповіді на це питання розглянемо сучасні періодизаційні схеми³ та відзначимо такий момент: чи може археолог використати їх, як інструмент для реконструкції соціально-економічного змісту конкретного суспільства — носія археологічної культури (АК) — або визначення соціальної суті колективу, від якого лишився могильник чи поселення? На жаль, ні. В основу запропонованих схем покладені явища та інститути, що не відомі вченому навіть в приблизному вигляді, більше того, вони є складними об'єктами реконструкції. За матеріальними залишками археологу треба реконструювати виробничі відносини, форми власності, характер розподілу праці, тип общини⁴ та інші феномени на відміну

¹ Генциг В. Ф., Смирнов С. В., Бунятян Е. П. и др. Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.—285 с.

² Основные этапы развития советского общества. «Круглый стол» журнала «Коммунист» // Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 73-74.

³ Огляд дв.: Монгайт А. Л., Першиц А. И. Некоторые вопросы первобытной истории в советской литературе послевоенных лет // ВИ.—1955.— № 1.— С. 135-141; Першиц А. И. Периодизация первобытной истории (состояние проблемы) // ВИ.—1980.— № 3.— С. 70-83.

⁴ Відповідно ці критерії втілені: Семенов Ю. И. О периодизации первобытной истории // СЭ.—1965.— № 5.— С. 74-93; Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории // СЭ.—1955.— № 4.— С. 18-32; Сапожникова М. К. К вопросу о периодизации первобытнообщинного строя // СЭ.—1973.— № 5.— С. 60-72; Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (Основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 89-155.

від етнографа, який вивчає ці явища в дійсності. Тому інструментом пізнання в археології може виступати періодизація, побудована на інших критеріях.

В широкому розумінні історія вивчає закономірності розвитку суспільства. Виявити якісні етапи в розвитку первісності означає виявити їх в розвитку виробничих відносин. Але що є двигуном зміни виробничих відносин, що знаходить вираз у тому числі в формах власності, змінах сім'ї, общини, мірі диференціації праці та ін.? Запропоновані періодизаційні схеми відповідають на ці питання в загальному вигляді, тому що по суті являють собою класифікації давніх за змістом, але існуючих ще й тепер суспільств. Завдання полягає у створенні теоретичної періодизації.

Відповідь є простою — розвиток продуктивних сил, тобто завдання полягає в розкритті механізму еволюції виробничих відносин у зв'язку з розвитком продуктивних сил. Оскільки виробничі відносини — це результативний фактор, це зв'язки та відносини, в які вступають люди в процесі виробництва, то типи виробничих відносин повинні виводитись в зв'язку з розвитком продуктивних сил згідно закону відповідності перших другим, а не навпаки⁵. Без врахування фактора продуктивних сил важко запобігти суперечностям при виділенні якісних етапів, тому що часто в різних суспільствах ми можемо спостерігати формально схожі явища.

Розвиток продуктивних сил є вихідною категорією вчення про формації. «Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства»⁶.

Вибір критерієм періодизації рівня розвитку продуктивних сил і пов'язаного з ним характеру виробничих відносин⁷ дозволяє намітити рух і в рамках формації. Лише таким чином можна розкрити суть причинних зв'язків цих двох найважливіших факторів, а разом з цим механізм виникнення та трансформації первісних інститутів та соціальних явищ, тобто створити теоретичну періодизацію. Її завдання ми бачимо в розкритті внутрішніх закономірностей досліджуваних явищ, їх теоретичному осмисленні та вияві тенденції розвитку. Створення такої періодизації дозволить археологу продуктивніше використовувати етнографічні моделі для реконструкції історії давніх суспільств, а не лише обмежуватися наведенням аналогів. Останнє не може бути перспективним без врахування загальних закономірностей розвитку суспільства⁸.

Оскільки продуктивні сили обмежували в археології знаряддями праці⁹, що викликало нарікання з приводу запропонованої періодизації¹⁰, нагадаємо, що продуктивні сили — це складна система, яка охоплює суб'єктивно-трудова, речові, енергетичні, соціальні та інтелектуальні виробничі сили¹¹. Основним компонентом її є засоби виробництва та люди. Перші включають предмет праці — те, на що діє людина в процесі праці, та засоби праці — те, чим діє людина на предмет праці. В вузькому розумінні засоби праці виступають синонімом зна-

⁵ *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— С. 61.

⁶ *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К., Енгельс Ф.*— Твори.— Т. 13.— С. 7.

⁷ Такий підхід спробувала здійснити німецька дослідниця І. Зеллов, але їй також не вдалося подолати суперечності, що й відзначили автори вказаних вище періодизаційних схем.

⁸ *Кабо В. Р.* История первобытного общества и этнография // *Охотники, собиратели, рыболовы.*— Л., 1972.— С. 66-67.

⁹ *Толстов С. П.* К вопросу о периодизации истории первобытного общества // *СЭ.*— 1946.— № 1.— С. 25-30.

¹⁰ *Перишц А. И.* Периодизация...— С. 72, 73, 78; *Перишц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П.* История первобытного общества.— М., 1982.— С. 5.

¹¹ *Илюшечкин В. П.* Указ. соч.— С. 59.

рядь праці, в широкому — це всі матеріальні умови, необхідні для того, щоб процес праці міг здійснитися¹².

Чи ж має археологія можливість визначити рівень розвитку продуктивних сил? В якійсь мірі це можна стверджувати, тому що всі фактори, що якимось чином впливають на зростання продуктивних сил, прямо чи побіжно знаходять своє втілення в технічних засобах праці. Саме в них об'єктивується певна ступінь організації виробництва та в якійсь мірі рівень соціального розвитку¹³. Ось чому класики марксизму-ленінізму розглядали пізнання техніки та технології, як основу пізнання продуктивних сил, а дослідження останніх — як основу осягнення базових явищ¹⁴.

Археологія, на нашу думку, володіє важливим джерелом — матеріалізованими залишками продуктивних сил, за якими на сучасному етапі досить успішно реконструюють рівень їх розвитку, зокрема, засоби праці, образ життя, в меншій мірі — організацію виробництва, тобто все те, що іменується технологічним способом виробництва¹⁵. Значно важче археологам реконструювати характер відносин між людьми, які й складають суть конкретного суспільства і до розкриття яких прагне археологія, як історична дисципліна. Це можливо лише в умовах осмислення логіки історичного процесу та виділення якісних етапів у ньому. І тут неоціненні послуги робить етнографія.

У зв'язку з цим ми хочемо відзначити, що первісна формація ґрунтується на двох протилежних та принципово відмінних способах добування засобів існування — привласнюючому та відтворюючому. Нам хотілося б загострити увагу на цих формах діяльності, що виникли послідовно, а потім співіснували як в одному, так і в різних суспільствах. Якщо ми будемо розглядати їх сукупно, наприклад, за кількістю додаткового продукту¹⁶, то навряд чи отримаємо інструмент реконструкції. Адже важливим є не лише факт отримання додаткового продукту, але й засіб, яким цього досягають, оскільки якраз він визначає перспективи розвитку. В цьому зв'язку важко погодитись з думкою А. І. Першиця, що членування на дві вказані епохи — важливий, але недостатній критерій, оскільки він «не враховує і не відображає специфіки виробничих відносин»¹⁷. Якраз ігнорування цього моменту привело до того, що всі періодизаційні схеми, більш-менш логічні для найдавнішого періоду, мають збої та суперечності для періоду співіснування привласнюючого та відтворюючого господарства. Тому намічене матеріалістами XVIII ст. і обґрунтоване Ф. Енгельсом членування первісної історії на два вказані періоди привертає найпильнішу увагу. Археологи встановили і рубіж, що поділяє ці епохи, названий «неолітичною революцією». Перед тим, як розкрити політекономічну суть кожного з них, зупинимося на можливостях реалізації нашого критерія періодизації.

Оскільки системоформуючим фактором виробничих відносин виступають відносини власності, які реалізуються в майнових відносинах, то нагадаємо, що всі об'єкти, з приводу яких між людьми виникають власницькі відносини, поділяють в політекономії на рухоме та нерухоме майно. При цьому визначальними вважають відносини з приводу нерухомого майна, в першу чергу землі, а потім — рухомого майна, насамперед засобів виробництва, серед яких основна роль належить знаряддям праці, а також худобі, що поєднує в собі в різних системах господарювання різні функції¹⁸. В рамках технологічного способу виробництва, який найдоступніший археології, рухоме майно можна співвіднести з пересувними засобами виробництва, як правило,

¹² Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 23. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 178.

¹³ Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса. — М., 1976. — С. 92-93.

¹⁴ Маркс К. Вказ. праця. — С. 177-178.

¹⁵ Волков Г. Н. Указ. соч. — С. 41-42.

¹⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 85.

¹⁷ Першиц А. И. Периодизация первобытной истории... — С. 79.

¹⁸ Бунятыя Е. И. О формах собственности у кочевников // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 30-31.

індивідуального користування, а нерухоме — із стаціонарними, що характеризуються територіальною базою та більшою габаритністю і тому довше знаходяться в колективному користуванні. Таким чином, пересувні засоби виробництва виступають основою індивідуалізації праці, а стаціонарні — кооперації¹⁹.

Диференційований розгляд об'єктів власності, на нашу думку, допоможе чіткіше розкрити логіку еволюції первісних відносин, оскільки на різних етапах історії ми спостерігаємо різні поєднання форм власності. Хоча дослідники уже звертали увагу на еволюцію форм власності та використовували її як критерій періодизації²⁰, все ж системоформуюче значення цього фактора, а саме логічний зв'язок його з рівнем розвитку продуктивних сил, розкриті ще недостатньо.

В чому специфіка привласнюючої економіки? Історично перша форма діяльності — привласнення — виникла та передбачає спільне користування природними ресурсами. Земля на цьому етапі виступає лише загальною умовою праці, необхідна людині як природна комора істотних ресурсів. Колективне користування територією — основа, на якій виникли і ґрунтувались первісні відносини, зміст яких можна позначити терміном «натуральні безвідплатні»²¹. Поки воно зберігається, зберігається основа первісного колективізму, що знаходить вираз в існуванні первісних інститутів (рід, община, класи за віком та статтю ін.), а також демократизмі суспільства. Оскільки фактор землі при цій формі діяльності не змінюється, то і відносини з приводу землі принципово не можуть змінитися.

Звідси зрозуміло, що резерв розвитку привласнюючого господарства криється в знаряддях. Оскільки продукти природи на даному етапі не відтворюються, а лише споживаються, то зростання продуктивних сил можливе за рахунок удосконалення лише однієї з складових частин — виготовлення засобів праці та пов'язаної з цим організації праці. За рахунок цього розвивається предметна діяльність, в результаті чого можна отримати необхідний та додатковий продукти. Тобто, якщо форми власності на землю були незмінними, то через засоби праці та здобуту з їх допомогою їжу відносини власності повинні змінюватися. Зокрема, технологія різних видів діяльності передбачає індивідуальне та колективне користування ними, тобто можна говорити про індивідуальну, особисту, колективну форми власності на знаряддя праці. Однак, їх виробництво та привласнення не є самоціллю: вони необхідні для добування безпосередніх засобів існування — їжі. Вона характер власності на них справедливо визначають через характер розподілу предметів споживання. На думку одних дослідників, відмінною рисою особистої власності від приватної є право наслідування її родом, а також колективний характер споживання результатів праці²². Інші таку ситуацію визначають як індивідуальне користування загальною власністю²³, або як особисте розпорядження²⁴. Останнє навряд чи вдале, тому що розпорядження є однією з рис приватної власності²⁵. Дійсно, чи може індивід розпоряджатися річчю, яка належить іншому індивіду або колективу? Про таке можна говорити лише відносно предметів споживання при відносинах розподілу. Але спроби намітити еволюцію форм власності на рухоме майно та його дві складові частини — знаряддя праці та предмети споживання — безумовно необхідні, тому що дають можливість позначити конкретні етапи в розвитку привласнюючого господарства. З цієї точки зору важливим є виділення Ю. І. Семеновим типів привласнення предметів

¹⁹ Волков Г. Н. Указ. соч.— С. 50.

²⁰ Першиц А. И. Развитие форм....— 1955.— С. 18-32.

²¹ Колганов М. В. Собственность. Докапиталистические формации.— М., 1962.— С. 5 та ін.

²² Першиц А. И. Указ. соч.— С. 22-23.

²³ Семенов Ю. И. Указ. соч.— С. 85.

²⁴ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 30.

²⁵ Колганов М. В. Указ. соч.— С. 47.

споживання: рівні, за працею, приватні та пов'язаний з цим характер відносин між людьми — розбірні, розноділу та ін. Вони тісно пов'язані з кількістю продуктів: для забезпечення життя, додаткові²⁶.

Еволюцію первісності можна розглядати у взаємному зв'язку та взаємодії форм власності на засоби праці та предмети споживання. Археологічною ж базою періодизації може виступати аналіз еволюції засобів та пов'язаних з ними предметів праці, а також організації праці. Саме в дослідженні технологічної сфери археологія має значний досвід, який потребує системного осмислення на рівні політекономічних категорій.

Реалізація намічених підступів для побудови періодизації упирається в наявність різноманітних конкретних проявів історичного процесу. Оскільки жодна періодизація не може охопити всього розмаїття історичного розвитку, необхідно абстрагуватись від нього і зупинитись лише на його об'єктивній логіці²⁷, яка знаходить вираз в магістральному шляху. Останній визначається не кількістю суспільств, що йдуть по ньому, а поступовістю руху, на який значно впливала залежність від природного середовища. Вона зводиться до трьох основних компонентів: наявність істивних ресурсів, сировини для виготовлення знарядь праці та кліматичні умови. Саме ці три компоненти, природно, при провідній ролі соціального, визначали основну галузь привласнюючого господарства — мисливство, збиральництво, рибальство, мобільність колективів в просторі, технологію виробництва, а разом з цим соціально-економічні процеси в цілому. Своєрідне співвідношення факторів, з одного боку, визначало магістральний шлях, а з іншого — нерівномірність розвитку.

Безумовно, розвиток засобів праці в первісному суспільстві стимулювався, насамперед, процесами мисливського господарства²⁸. Провідна роль мисливства забезпечувала давні колективи висококалорійною їжею, вимагала спеціальних знарядь та пошуків їх удосконалення. Тому саме ця галузь діяльності при інших сприятливих умовах вважають прогресивною.

Як можна запропоновані критерії використати для створення періодизації?

Найдавніший період в історії людства співвідносять за археологічною періодизацією з верхнім палеолітом, коли з'явилась людина сучасного типу. Основою існування палеолітичних колективів було мисливство. Рівень розвитку знарядь міг бути результативним лише при колективному виробництві²⁹. Це диктувало і способи мисливства³⁰. Таким чином рівень розвитку знарядь був основою колективізму праці. Обмеженість знарядь, а разом з цим обмеженість предмету мисливства (великі стадні тварини), треба думати, давала суспільству в основному продукт, необхідний для підтримання життя. Спосіб добування продукту і, мабуть, його кількість не могли мати своїм результатом іншої форми розподілу, крім рівномірної (розбірні відносини). В протилежному разі суспільство не може зберегти себе як біологічний організм³¹. Колективні виробництво та споживання — суть цієї епохи. Якщо колективізм в користуванні землею був викликаний способом діяльності (привласнення готових дарів природи), то колективна власність на знаряддя праці визначалась не тим, що ним користувались спільно — кожен мисливець міг мати власне знаряддя, а тим, що воно було діючим

²⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч.— С. 22 и сл.

²⁷ Семенов Ю. И. Учение Моргана, марксизм и современная этнография // СЭ.— 1964.— № 4.— С. 178.

²⁸ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 353.

²⁹ Бибилов С. И. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.— 1969.— № 4.— С. 5-22; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— Киев, 1982.— С. 121.

³⁰ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 285-293; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 74, 86.

³¹ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна...— С. 26 и сл.; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 97.

лише в колективі. Виходячи з того, що їжа була повною власністю колективу, то зрозуміло, що й знаряддя, якими її добували, теж були такими³². Якраз рівень розвитку виробничих сил мав своїм результатом те, що дві форми власності — колективне користування угіддями та стаціонарними засобами виробництва і особиста власність на індивідуальні знаряддя праці — не протистоять одна одній, а складають необхідну єдність, визначають монолітність общини³³.

Індивід розчинений в колективі, тому колектив виступає як організація рівних. Виробництво, споживання, пріоритет колективного над індивідуальним є, на нашу думку, показником відсутності сім'ї, тому шлюбно можна визначити, як парно-груповий. Виробничим осередком може виступати лише община, суть соціально-економічних зв'язків якої добре відображає термін «комуна»³⁴.

Община акумулювала на цьому етапі всі функції, тому Ю. І. Семенов запропонував її розглядати, як окреме суспільство. В розробках цього дослідника категорія «окреме суспільство» виступає синонімом категорії «соціальний організм» і співвідноситься з самостійною одиницею суспільного розвитку³⁵. Це, з уточненням В. І. Козловим соціального організму як системи, здатної забезпечити і відновлювати себе в економічному, соціальному та біологічному планах³⁶, не дозволяє ототожнювати первісну комуна з соціальним організмом, тому що скзогамний характер цієї общини заперечує можливість її біологічного відтворення. Це співпадає і з реконструкцією Ю. І. Семеновим, як і іншими вченими, більш високих ланок соціальної організації — дуальних шлюбних систем.

Важко уявити, що система шлюбних зв'язків існувала окремо від економічних. Мабуть, певні цикли господарської діяльності потребували зусиль колективу, більшого ніж община. Зараз важко термінологічно окреслити цей рівень соціально-економічних відносин.

Для визначення цієї общини ми пропонуємо зберегти термін первісна комуна (синоніми: кровна, первіснокомуністична, тотемічна, дородова)³⁷. В повному розумінні первісні колективи родовими назвати не можна, тому що вони, в першу чергу, були втіленням єдності не рідинної, а соціальної та економічної³⁸, були побудовані не на вертикальній, а на горизонтальній спорідненості³⁹. За словами Енгельса, виробники тут стихійно об'єднані в общину⁴⁰. Тому в свій час і був зроблений висновок, що не рід створює общину, а община — рід⁴¹.

Родовою таку общину іменують, виходячи з агамного її характеру. Проте екзогамія важлива, але не єдина ознака роду, і заборона шлюбних зв'язків в общині — безумовно, найважливіше завоювання періоду антропогенезу — не перетворює автоматично общину в рід, а лише закладає його основи. Висновок, що становлення суспільства завершилось появою роду⁴², справедливий лише в загальному плані. З'явився орган регулювання соціального життя. Але це не виключає того, що рід, родові відносини з'явилися в завершеному стані і не мають перспектив розвитку.

³² Семенов Ю. И. О специфике производственных (социально-экономических) отношений первобытного общества // СЭ.— 1976.— № 4.— С. 108.

³³ Першиц А. И. Развитие форм...— С. 24.

³⁴ Семенов Ю. И. О периодизации...— С. 84; Семенов Ю. И. Первобытная коммуна...— С. 20 и сл.

³⁵ Семенов Ю. И. Категория «социальный организм» и ее значение для исторической науки // ВИ.— 1966.— № 8.— С. 94.

³⁶ Козлов В. И. О понятии этнической общности // СЭ.— 1967.— № 2.— С. 103-104.

³⁷ Бугинов Н. А. Указ. соч.— С. 117.

³⁸ Решетов А. М. Некоторые наблюдения над системами родства // Охотники, собиратели, рыболовы.— Л., 1972.— С. 228-235; История первобытного общества.— Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 101.

³⁹ Бугинов Н. А. Указ. соч.— С. 116-117.

⁴⁰ Энгельс Ф. Дополнения до третьего тому «Капиталу» // Маркс К., Энгельс Ф.— Твори.— 1965.— Т. 25.— Ч. II.— С. 432.

⁴¹ Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры.— М., 1937.— С. 268.

⁴² История первобытного общества.— С. 76.

Визнання найдавнішої общини, як родової, породжує труднощі того плану, що рід може бути материнським чи батьківським. Ю. І. Семенов ототожнює його з материнським на основі належності людини до колективу, до якого належала його мати⁴³, і це вірно. Але важко погодитись з визначенням цього колективу як генеалогічного роду на основі провідної ролі жіночої праці та бачачи археологічні докази цьому в великих палеолітичних житлах, що формально нагадують довгі будинки ірокезів, і в наявності серед предметів мистецтва жіночих статуєток. Перший аргумент спростовується тим, що навряд чи була необхідність в ліку родинності в умовах агамії. Далі. Точка зору на провідну роль жіночої праці на початку історії та зростання ролі чоловічої, як фактору розкладу первісних відносин, виступала логічним поясненням первинності материнського і вторинності батьківського роду. Та чи варто говорити про велике значення жіночої праці при провідній ролі мисливства? Справа не в ньому, а в розподілі праці. Саме розподіл праці, що виник на чисто біологічній основі, визначав провідну роль чоловіка в галузі добування основних життєвих засобів — їжі, а жінки — в продовженні людського роду, включаючи домашню працю. Обидві ці галузі виступають двома сторонами одного процесу — збереження та продовження людського життя, кожна з них по-своєму важлива, необхідна і трудомістка.

Торкаючись великих палеолітичних жител, відзначимо, що вже давно був висловлений сумнів щодо технічних можливостей палеолітичних людей для їх побудови⁴⁴. Але й це не так важливо. Доведено, що розмір житла не є чітким індикатором соціальної суті колективу, який в ньому проживає⁴⁵. Неправомірно залучати для інтерпретації цих жител матеріали найрозвиненіших суспільств привласнюючої економіки⁴⁶.

Наявність жіночих статуєток, як уже відзначалось, теж не може бути підтвердженням матріархального характеру роду⁴⁷.

Необхідно зауважити, що поняття матріархат є об'ємним⁴⁸. Воно включає лік спорідненості, локальність шлюбу, наслідування майна, повагу до жінки та ін. Як бачимо, складові його елементи виникають на різних етапах первісності. Ось чому суспільства з рисами матріархату відносяться до різних її етапів, включаючи епоху класоутворення⁴⁹. Лише одна риса — лік родинності по матері — є історично більш ранньою, ніж інші. Тому й відсутні конкретні свідчення зміни патріархату матріархатом, і тому для найдавнішого періоду родового ладу ми в більшій мірі можемо прогнозувати його матріархальний характер. В цілому ж поняття матріархат і патріархат важливі для розкриття змісту конкретного суспільства, але не для пізнання загальних закономірностей історичного розвитку, поскільки характер роду не зв'язаний прямо з рівнем розвитку продуктивних сил⁵⁰. При цьому ясно, що патріархальний рід — явище більш пізніше, ніж матріархальний. Можна погодитися зі зміною значення чоловічої та жіночої праці з виникненням та розвитком відтворюючого господарства. Але вона базувалася не на провідній ролі чоловічої праці, яка завжди була такою, а на тому, що змінилися засоби та процес праці, сама життєдіяльність. При привласнюючій діяльності всі засоби життя (їжа) знищувались в про-

⁴³ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— М., 1974.— С. 159.

⁴⁴ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 185-186.

⁴⁵ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 67.

⁴⁶ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 64.

⁴⁷ Григорьев Г. П. Восстановление общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы.— Л., 1972.— С. 22-23.

⁴⁸ Толстов С. П. Древний Хорезм.— М., 1948.— С. 326-327; Маретина С. А. Проблема матрилинейности в зарубежной этнографии // Актуальные проблемы этнографии и современной зарубежной наука.— Л., 1979.— С. 128-145.

⁴⁹ Бутинов Н. А. Указ. соч.— С. 100, 117; Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытнообщинное общество.— М., 1975.— С. 96 и сл.; История первобытного общества.— С. 124.

⁵⁰ Семенов Ю. И. Учение Моргана.— С. 184; Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 59; Бутинов Н. А. Письмо в редакцию // СЭ.— 1965.— № 3.— С. 180-181.

цесі споживання, землеробство та скотарство дозволило не лише їх створювати, але й нагромаджувати. Якраз останнє породило наслідування, а значить, посилює орган наслідування — сім'ю, а разом з цим позицію чоловіка.

Таким чином, недиференційованість функцій общини та роду не дозволяє визначити суспільство як родове. Воно є таким лише через його екзогамність. Основним досягненням цього періоду є перетворення екзогамії в норму життя. Інші ознаки роду виникають в подальшому розвитку. Тенденцію цього розвитку можна визначити як все більшу диференціацію функцій між общиною та родом, в процесі якої рід набирав ролі організуючої основи всього соціального життя, конкретна реалізація якої проходить в общині. Співвідносячи в цілому виникнення родової організації з палеолітом, треба сказати, що тут були закладені основи її розвитку, який, однак, не зводиться лише до зміни матриархата патріархатом.

Визнання парно-групового характеру шлюбу, що відповідає економічному потенціалу суспільства, вимагає визнання дислокальності та дисекономічності шлюбу, що в цілому достатньо обґрунтовано Ю. І. Семеновим⁵¹. Визнаючи сім'ю універсальним інститутом, М. О. Бутінов — один з опонентів Ю. І. Семенова — не визначив її форму для найдавнішого етапу історії⁵². Труднощі зрозумілі, тому що парно-груповий шлюб важко співвіднести з будь-якою формою сім'ї.

Таким чином, продуктивні сили найдавнішого періоду мали своїм результатом певні виробничі відносини, головним змістом яких є колективізм виробництва та споживання. Результатом цього була монолітність общини та синкретизм її функцій, відсутність сім'ї.

Вихід з такого становища можливий лише з ростом продуктивних сил. Такий стрибок сучасна археологія фіксує терміном мезоліт. Природні та антропогенні фактори призвели в кінці пізнього палеоліту до кризи мисливства на великих тварин⁵³. Необхідні були нові засоби адаптації, що дозволили б перемогти кризу, тобто зробити крок уперед. Ці засоби були знайдені через мікролітизацію та винахід вкладишної техніки та складових знарядь праці. Нова індустрія зародилася в палеоліті⁵⁴, але в мезоліті вона досягла того рівня, який дозволив пов'язувати мезоліт з новим етапом в розвитку привласнюючого господарства⁵⁵. Дослідники одностайні у визначенні суті мезоліту: зростання продуктивних сил, викликане, насамперед, розвитком знарядь⁵⁶. Мікролітична обробка кременю підвищила продуктивність праці при виготовленні знарядь, дала їх надзвичайну різноманітність. Прогрес основної сфери діяльності — мисливства — визначився широким впровадженням лука та стріла, які являли собою дуже складні знаряддя⁵⁷. Вони були наступним розвитком дистанційних знарядь палеоліту, які мали і принципово нові якості, головним з яких були прицільність, далекобійність та швидкострільність⁵⁸. Якраз ці якості забезпечили те, що «для епохи дикунства лук і стріла були тим самим, чим став залізний меч для варварства і вогнепальна зброя для цивілізації, — вирішальною зброєю»⁵⁹.

⁵¹ Семенов Ю. И. О периодизации...— С. 83.

⁵² Бутінов Н. А. Первобытнообщинный строй...— С. 155.

⁵³ Бибинов С. Н. Указ. соч.— С. 5-22.

⁵⁴ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 285-293; Палеолит СССР (Отв. ред. П. И. Борисковский).— М., 1984.— С. 223-224, 275, 351.

⁵⁵ Борисковский П. И. Вопросы периодизации палеолита // СА.— 1954.— № 24.— С. 37.

⁵⁶ Замлятин С. Н. Некоторые вопросы изучения хозяйства в эпоху палеолита // ТИЭ.— Н. с.— 1960.— Т. 54.— С. 100; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 3-5; Станко В. Н. Указ. соч.— С. 3-4, 117-131, 164; Зализняк Л. Л. Мезоліт юго-восточного Полесья.— К., 1984.— С. 3-6.

⁵⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 21.— С. 28.

⁵⁸ Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Историко-археологическое исследование // МИА.— 1950.— № 18.— Ч. 1, 2.— С. 231; Семенов С. А. Указ. соч.— С. 350.

⁵⁹ Енгельс Ф. Вказ. праця.— С. 29.

Суть лука та стріл полягає в тому, що це — знаряддя індивідуального користування. Воно дозволило людині не лише в колективі, але й наодинці добувати засоби існування. Цьому сприяв і новий об'єкт мисливства — нестандартні тварини, а також дрібна дичина та птахи. Таким чином, нові знаряддя урізноманітнювали об'єкт мисливства. Зміна об'єкту мисливства, з одного боку, та знарядь — з другого, потребували винаходу нових прийомів мисливства. Спритність мисливця набула важливого значення. Колективні форми мисливства збереглися для певної пори року (сезон міграцій тварин). В інші пори року звіра потрібно було вислідити, підкрастися до нього, вбити, а при пораненні переслідувати⁶⁰. Таким чином, предмет праці стає більш різноманітним, а процес її набуває можливості індивідуалізації.

Незважаючи на прогресивні зміни в мисливських знаряддях, мисливство не могло повністю забезпечити колективи їжею. Археологічні дані свідчать про значну активізацію рибальства та збиральництва в епоху мезоліту. Широко розповсюджуються рибальський гачок, який, як і лук та стріли, є знаряддям індивідуального користування, а також вкладишні ножі та серпи для зрізування рослин. Треба погодитися з П. П. Єфименко, що в світлі походження землеробства кінець кам'яного віку треба уявити собі як епоху, коли не лише збирання молюсків, але й збирання та заготівля рослинної їжі складаються у важливу галузь господарської діяльності⁶¹.

В якій мірі всі ці явища могли порушити колективізм виробництва та споживання попередньої епохи? Іншими словами, якими були їх наслідки в соціальному житті? При відповіді на це питання треба враховувати, що всі зміни відчутні в порівнянні з попереднім часом. Так, технологічна характеристика знарядь праці та самого виробництва дає право говорити про індивідуальну власність, чи особисту, на знаряддя праці. Ці фактори повинні руйнувати колективізм споживання. Разом з індивідуалізацією праці могли виникнути відносини розподілу⁶². Якщо розбірні відносини попереднього етапу вели до спільного та однакового споживання їжі, то відносини розподілу виходять з того, що здобич ділять між мисливцями, які потім її споживають. Треба додати, що дрібна здобич, одержана в процесі індивідуальної праці в мисливстві, рибальстві чи збиральництві, навряд чи колективно споживалась. Та індивідуальне привласнення, навіть в рамках відносин розподілу, припускає хоча б часткове відокремлення індивідів. Таке могло статися в складі сім'ї. В мезоліті на основі індивідуалізації праці та відносин розподілу сім'я може отримати мінімальну економічну основу. Це означає, що шлюб з дислокального може перетворитися в локальний, з парно-групового в парний. Для виникнення останнього потрібні були певні зміни в системі первісних відносин: поява зайвого продукту та перехід долі суспільного продукту в розпорядження окремих членів суспільства⁶³. На нашу думку, такі умови з'являються в мезоліті.

Але в зв'язку з великим ще значенням колективних форм праці, труднощів побуту (рухомий образ життя, відсутність засобів руху), нестабільності мисливського господарства в цілому та залежності від природних умов, а, значить, нестабільності складу колективу, а також відносин розподілу сім'я не може стати економічним осередком суспільства. Вона повністю залежить від общини, тому характеризується нетривкістю та рухливістю. Зміцнюються лише її функції по народженню дітей, оскільки в результаті відносин розподілу та часткового індивідуального привласнення сім'ї одержує їстівний продукт. Таку форму сім'ї називають парною⁶⁴. Однак поява її, навіть в зародку, означає, в свою чергу, складення передумов, підкреслюю, лише передумов, генеалогічної родинності. Замкнутість общин починає порушува-

⁶⁰ *Ефименко П. П.* Первобытное общество.— Киев, 1953.— С. 515.

⁶¹ Там же.— С. 634.

⁶² *Семенов Ю. И.* Первобытная коммуна...— С. 29 и сл.

⁶³ *История первобытного общества...*— С. 118.

⁶⁴ *Энгельс Ф.* Вказ. праця.— С. 50.

тися, до її складу тепер можуть входити представники інших общин — чоловіки чи жінки залежно від локальності шлюбу. Ю. І. Семенов запропонував називати таку общину кланом⁶⁵, а ми — ранньородовою.

Як і раніше, община лишається основним осередком суспільства. Незважаючи на удосконалення мисливських знарядь та розширення сировинної бази, забезпечення великих колективів достатньою кількістю їжі було, мабуть, неможливим. Тому мезолітичні колективи розпадаються на дрібніші. Зростання рухливості в мезоліті відзначається всіма археологами. Сукупність таких споріднених общин складала якість об'єднання. Їх збереженню сприяла система виробничих (сезонне мислиство) та шлюбних відносин. Для цього часу ми можемо говорити про ускладнення соціальної структури, нижньою ланкою якої починає формуватися сім'я, потім йде община, що може тимчасово (сезонно) розпадатися на більш мілкі групи, потім — рівень міжобщинних відносин. Однак, вища ланка навряд чи оформилась в плем'я⁶⁶. Можна говорити лише про початкову стадію цього процесу, зокрема, формування племені етнічної спільності⁶⁷.

Які ж наступні перспективи привласнюючої економіки? Мезоліт фіксує вищу ступінь розвитку мисливського господарства. Інтенсивна діяльність цієї епохи призвела до виснаження природних ресурсів — настає друга криза мисливського господарства⁶⁸.

У пошуках виходу з цієї ситуації частина первісних колективів зони теплого клімату починає освоювати відтворюючі форми діяльності. Виникненню землеробства та тваринництва рішуче сприяли два фактори: соціальний досвід, нагромаджений в мезоліті — активне освоєння усіх видів діяльності, та екологічний — наявність певних видів рослин та тварин, що піддаються одомашненню. Саме відтворююча форма діяльності продовжує прогресивну лінію розвитку.

Але оскільки на цьому етапі, з одного боку, можливості привласнюючої економіки ще не були вичерпані, а з іншого — з'явилась якісно нова лінія розвитку, то і необхідно їх розглядати окремо. Поєднувати їх неможливо, тому що перше пройшло багатовіковий шлях розвитку, а останнє — робило перші кроки. У першому випадку ми будемо мати розвиток старої якості, в другому — появу та еволюцію нової. У найзагальнішому вигляді якісна відміна цих двох ліній, якщо виходити з критерію розвитку продуктивних сил, полягає в появі нових структурних компонентів в прогресивній лінії розвитку.

Суспільства, які не входили в первинну зону виникнення відтворюючої економіки, знаходять вихід у зміні форми діяльності в рамках привласнюючої економіки — в активізації рибальства⁶⁹. Воно відоме з палеоліту і характеризується відповідними знаряддями, які й отримують подальший розвиток та удосконалення в неоліті⁷⁰.

Головним наслідком перетворення рибальства у провідну галузь діяльності було закріплення осілості, яка вказує на вміння людини краще використовувати сили природи. Спеціальне рибальство завжди поєднувалося з мисливством та збиральництвом.

Перехід до рибальства був підготовлений розвитком знарядь. Можна впевнено відзначити, що неоліт — вершина кам'яної індустрії та її межі. Нові прийоми обробки каменю — шліфування, пікетаж, розпилювання, свердління — дозволили значно розширити сировинну основу для виготовлення знарядь праці та предметів побуту, створити їх різно-

⁶⁵ Семенов Ю. И. О периодизации... — С. 88.

⁶⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 88.

⁶⁷ Див.: Бутинов Н. А. Указ. соч. — С. 143; Кабо В. Р. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам) // ПИДО. — М., 1968. — Кн. 1. — С. 232-233. ін.

⁶⁸ Бибииков С. Н. Указ. соч. — С. 22.

⁶⁹ Окладников А. П. Указ. соч. — С. 216; Гурина Н. Н. Древняя история Северо-Запада Европейской части СССР // МИА. — 1961. — № 87. — С. 121-122; Хлобыстин Л. П. Проблемы социологии неолита Северной Евразии // Охотники, собиратели, рыболовы. — М., 1972. — С. 26-42.

⁷⁰ Семенов С. А. Указ. соч. — С. 331-334.

манітний склад, а також підвищити продуктивність праці та різноманітне застосування, зокрема, при обробці дерсва⁷¹. Всі ці досягнення могли бути реалізовані в умовах осілості, вони ж стимулювали її. Та можливості кам'яної індустрії були вичерпані.

Відомо, що в цю епоху були зроблені й інші важливі відкриття. Сказане дає можливість зробити висновок, що в рамках привласнюючого господарства неоліт є певним ступенем у розвитку продуктивних сил, який повинен мати наслідки і в соціальній сфері.

Досить високий рівень розвитку всіх видів діяльності давав суспільству той необхідний продукт, який дозволяє говорити про подальшу індивідуалізацію в привласненні предметів вжитку та знарядь праці. На нашу думку, відносини розподілу відносно колективно отриманого продукту рибальства чи мисливства тут повинні співіснувати з прямим індивідуальним привласненням продукту, отриманого індивідуальними зусиллями. Це означає, що основа сім'ї зміцнюється. Але вона ще не може стати економічним осередком, оскільки потенціал сім'ї не закріплений на території⁷². Тобто тут проявляється закон спільного користування природними ресурсами. Крім того, «за родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути осередком суспільної системи, бо чоловік і жінка неминуче належали до двох різних родів»⁷³.

Складнішим є питання про тип цієї сім'ї з точки зору її складу. Очевидно, вона не могла бути малою (індивідуальною), тобто складатися з шлюбної пари та її дітей. Швидше, це був численний колектив, генеалогічний стовбур якого складався з кількох поколінь прямих родичів. Про необхідність кооперації зусиль колективу, більшого, ніж мала сім'я, та про значну роль колективізму в виробництві для цього періоду в цілому, свідчить сама матеріальна основа виробництва — камінь⁷⁴.

Таким чином, в соціально-економічній структурі зміцнюється нижня ланка — сім'я, яка входить до общини, ядро якої на базі сім'ї та осілості перетворюється в генеалогічний рід. Отже, виникає родова організація суспільства. Адже лік родинності є можливим лише в рамках сім'ї, а необхідність цього виникає в умовах порушення єдності общини за рахунок прийшлого подружжя. Залежно від того, по якій лінії ведеться лік родинності, рід буде материнським чи батьківським, якщо цю ознаку вважати основною у визначенні роду. Однак через петривкість шлюбних зв'язків та народження і виховання дитини в колективі, до якого належала мати, можна передбачати, що більш давнім був рахунок родинності за материнською лінією. Археологічним індикатором виникнення роду, можливо, виступає поява могильників⁷⁵.

Виникнення роду означає виконання ним певних функцій. Частіше звертають увагу на рід як регулятор шлюбних відносин, але рід виступає і власником певної території. Формування цієї функції сталося за рахунок того, що рід являв собою постійне ядро общини. Виступаючи власником території, він був і регулятором (міжродових) відносин. Саме належність до роду генетична, через шлюб або адаптацію дає право індивіду користуватися родовими угіддями. Рід як основа структури виконує організаційні функції, реалізація яких проходить в общині, яка виступає безпосереднім виробником матеріальних благ. Висловлюючись сучасною мовою, розподіл функцій між родом та общиною можна уявити як диференціацію законодавчих та виконавчих функцій.

⁷¹ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 62, 75-86, 351-352, 357; Окладников А. П. Указ. соч.— С. 192-204; Брюсов А. Я. Археологические данные об экономике доклассового общества в неолитическую эпоху // СЛ.—1956.— № 25.— С. 36, 54.

⁷² Першиц А. И. Развитие форм собственности...— С. 25.

⁷³ Енгельс Ф. Вказ. праця.— С. 98.

⁷⁴ Брюсов А. Я. Указ. соч.— С. 36-39, 54.

⁷⁵ Балакин С. А. Социально-экономические предпосылки возникновения древнейших могильников // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— Тез. докл.— К., 1987.— С. 17-18.

У цей же час закладаються основи і другої опозиції — роду та сім'ї. В системі виробничих відносин їх протистояння виражається в тому, що рід і сім'я виступають суб'єктами власності: перший колективним власником ресурсної бази та деяких стаціонарних засобів праці, сім'я — власником другої частини засобів виробництва та отриманого продукту. Але на цьому етапі ця суперечність не є суттєвою, і в рамках даного способу виробництва її не можна подолати, оскільки колективне користування ресурсною базою є умовою існування привласнюючої економіки. Тому треба погодитися з думкою В. Р. Кабо, що основною структурною одиницею доземлеробських суспільств була община⁷⁶.

Формуванню родової власності на територію сприяє осілість, а значить, в якійсь мірі, і обмеженість кормової бази. Розподілу землі потребує і зростання населення. Ці умови сприяють об'єднанню родів у племена. В зв'язку з цим відзначимо, що з семи ознак-функцій племені, виділених Л. Г. Морганом, Ю. П. Аверкієва до найдавніших відносить дві: володіння територією та іменем, а також особливим діалектом. Інші ознаки, що відображають ускладнення соціальної організації, віднесені нею до періоду військової демократії⁷⁷.

Поява багатоступінчастої соціальної структури навряд чи призводить на даному етапі до нерівності складових частин цієї ієрархії. Розвитку диференціації як в общині, так і в племелі заважає низький рівень розвитку продуктивних сил, колективна власність на основну умову виробництва, землю, слабкий розвиток вказаних структур, наслідком чого і є той стап первісного суспільства, який ми називаємо родовим.

Це — останній етап у розвитку привласнюючої економіки, її вершина та поріг. Він повністю вичерпує різноманітність видів діяльності. Якісний стрибок тут можливий лише з переходом до відтворюючого господарства. А доля суспільств, що не перейшли до нього, повністю залежить від природних умов. Сприятлива екологічна обстановка, особливо в умовах ізоляції, призводить до консервації способу виробництва та стагнації суспільства, попадання в екстремальні умови веде до регресу та деградації, переходу до більш примітивних форм діяльності⁷⁸. Останнє можна простежити за невідповідністю способу діяльності й соціальної організації. Вичерпність можливостей розвитку веде до поворотності процесів у цих суспільствах. В. М. Массон правильно помітив, що всі зміни, що проходять в привласнюючій економіці, не ведуть до різкого якісного стрибка⁷⁹.

Тому «продовжувати» розвиток цих суспільств до етапу первісної сусідської общини в рамках привласнюючої економіки немає жодних підстав. Віднесення вищих мисливців та риболовів до вказаного періоду, чим страждають всі періодизаційні схеми, базується на конкретних прикладах етнографії — матеріалах Північної Америки та Сибіру. Але при цьому не враховуються радикальні зміни (географічного та історичного середовища, вплив сусідів та європейської колонізації і т. д.), що значно деформували їх природний розвиток. Це переконано показано Ю. П. Аверкієвою на прикладі північноамериканських індіанців⁸⁰, П. М. Третяковим — на прикладі мисливців північної Азії⁸¹. Вплив цивілізації Китаю на енеолітичні колективи риболовів та мисливців Прибайкалля археологічно простежений О. П. Окладніковим⁸².

Таким чином, у розвитку привласнюючої економіки, на основі якіс-

⁷⁶ Кабо В. Р. История первобытного общества...— С. 59, 66.

⁷⁷ Аверкієва Ю. П. Индейцы Северной Америки.— М., 1974.— С. 210-211.

⁷⁸ Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий.— М., 1978.— С. 8-9, 90, 150-155 та ін.

⁷⁹ Массон В. М. Поселение Джейтун (Проблема становления производящей экономики) // МИА.— 1971.— № 180.— С. 109.

⁸⁰ Аверкієва Ю. П. Указ. соч.— С. 210-211.

⁸¹ Третяков П. Н. Первобытная охота в северной Азии // ИГАИМК.— 1935.— № 106.— С. 221-234.

⁸² Окладніков А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья.— Ч. III (Глазковское время) // МИА.— 1955.— № 43.— С. 264-266.

них зрушень у розвитку виробничих сил та зміни форм діяльності можна виділити три основних етапи, яким відповідають рівні соціальної організації, що проявляються у функціонуванні різних інститутів. Необхідно відзначити, що ці етапи виявлені в рамках однієї якості і відображають розвиток одного способу виробництва.

Інші закономірності починають діяти з переходом до відтворюючого господарства. «Неолітична революція» викликала зміни в усіх сферах життя, що й привело до появи перших цивілізацій. Перехід до відтворюючої економіки означає, що людина по-новому навчилася використовувати сили природи, навчилася окультурювати природу, активізувати її можливості та відтворювати їх. В орбіту людської діяльності вводяться нові елементи продуктивних сил — земля та тварини. В зв'язку з їх появою формується і нова виробнича база (знаряддя). Це приводить до зміни власницьких відносин. Значення цих відносин визначається тим, що земля та тварини поряд зі знаряддями праці виступають основними засобами виробництва. При цьому марксистсько-ленінська політекономія розглядає фактор землі як основний, а поземельні відносини — визначальними в системі виробничих. Саме «землеробство — і в цьому його всесвітньо-історичне значення — дало в руки людини новий, могутній засіб виробництва — землю як засіб праці»⁸³. Обробка землі приводить до того, що відносини колективного користування поступово переростають у відносини володіння ділянками, що обробляються⁸⁴. Якраз у цьому заключається політекономічна суть «неолітичної революції».

Володіння, як одна з форм власності на землю, характеризується ієрархічністю та різноманітністю, яка залежить від кількості суб'єктів, пов'язаних відносинами ієрархії. В цій ієрархії певне місце належить і родові. Рід виступає володарем нового багатства — землі. Настає час розквіту родового ладу.

Розквіт любого явища означає, разом з цим, що вже дозрівають паростки чогось, йому протилежного. Це щось нове й несло відтворююче господарство й, зокрема, землеробство. Адже земля — це завжди територія, тому формування відносин володіння закладає основи складення територіальних зв'язків, які є протилежністю родових. Якраз відтворююча економіка створила умови складення територіальних зв'язків. Об'єднуючою основою тепер виступає не лише родинність, але й територіальне сусідство, ось чому суть соціальних зв'язків виражають словами «сусідські відносини», а общину називають сусідською. Характер нових зв'язків добре підмічений А. І. Першином⁸⁵. Землеробство призвело до змін форм власності і на знаряддя праці, а також тварин.

Таким чином значення «неолітичної революції» полягає в тому, що вона створила матеріальні передумови для формування нових відносин між людьми — нових виробничих відносин. В різних умовах цей процес відбувався по-різному. Та розквіт родових відносин, а разом з цим і початок їх розкладу треба шукати в рамках відтворюючої економіки. Саме в цих умовах розцвітає інститут племені⁸⁶.

Вияв етапів розвитку відтворюючої економіки — справа майбутнього, як і дослідження варіантів та шляхів її розвитку. Цю роботу вже почали⁸⁷. Можна лише сказати, що пережитки родових відносин зберігаються ще довго. Хоча родовий принцип організації суспільства зникає, корені його — родинність, родинні відносини — зберігаються до наших днів. І в цьому теж один з феноменів людського суспільства.

⁸³ Бахта В. М. К вопросу о структуре первобытного производства // ВИ.— 1960.— № 7.— С. 66.

⁸⁴ Бунятян Е. П. О формах собственности...— С. 24-30.

⁸⁵ Першиц А. И. Указ. соч.— С. 31.

⁸⁶ Генцинг В. Ф., Павленко Ю. В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 60-108.

⁸⁷ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 181-183.

О ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

Задача социологической интерпретации археологического материала настоятельно требует осмысления логики исторического процесса и выделения в нем качественных этапов, в данном случае в рамках первобытнообщинной формации. Обращение археологов к существующим периодизационным схемам затруднено не столько в силу существующих разногласий между различными исследователями, решающими эту задачу, сколько в связи со спецификой археологического материала. Предлагаемые до сих пор критерии периодизации не находят отражения в археологическом источнике и представляют собой сложные явления для реконструкции. Выход из создавшейся ситуации заключается в построении периодизации на основе развития производительных сил. Именно в их изучении археология накопила значительный опыт, который может быть отправным моментом для изучения связанных с ними социально-экономических отношений. В рамках присваивающей экономики, исходя из уровня развития производительных сил, намечены три основных этапа, с которыми соотносятся возникновение тех или иных институтов, их роль и функции.

E. P. Bunyatyan

ON THE PERIODIZATION OF THE PRIMITIVE SOCIETY HISTORY

Summary

The problem of sociological interpretation of archaeological data persistently necessitates to comprehend the logic of the historical process and to distinguish qualitative stages in it, in this case within the frames of the primitive communal formation. Usage of the existing periodization schemes by archaeologists is difficult because of the specificity of archaeological data rather than because of the differences existing between a number of researchers engaged in this problem. The now suggested periodization criteria lack confirmation in the archaeological source are a complex phenomena to be reconstructed. The situation may be overcome if constructing periodization on the basis of development of productive forces. When studying productive forces archaeology has stored considerable experience which may be a starting-point to analyze socio-economic relations resulted from them. Within the frames of the appropriating economy and coming from the level of the development of productive forces, three main stages of appearance of certain institutions, their role and functions are outlined.

Одержано 30.03.88 р.

Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними

Павленко Ю. В.

Складення класових, в широкому розумінні слова, експлуаторських відносин — найістотніший, переломний момент в історії людства. В результаті цього процесу, при переході від первісності до цивілізації, утворювались ранньокласові суспільства, що характеризувались появою соціально-майнової нерівності, ранньодержавного апарату влади та управління, ранньоміських центрів і ремісничої діяльності. При цьому, у цих суспільствах зберігалось багато рис пізньопервісних суспільних відносин. Насамперед це стосується форми суспільних відносин, яка на-